

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal
ISSN 2667-7326 | e-ISSN 2667-6710
Aralık / December 2021, 17: 375-398

İslami Anlayış ve Oryentalist Yaklaşımında Kur'an'ın Bazı Sanat Dalları ile İrtibatı

İshak KIZILASLAN

Öğr. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat Anabilim Dalı
Dr., Marmara University, Faculty of Theology
Department of Reading Qur'ân and Qur'anic Recitation
Istanbul, Turkey
ishakkizilaslan@yahoo.com
orcid.org/0000-0001-5272-1078

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 16 Eylül / September 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 30 Kasım / November 2021

Yayın Tarihi / Published: 30 Aralık / December 2021

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Aralık / December

Sayı / Issue: 17 Sayfa / Pages: 375-398

Atıf / Cite as: Kızılaslan, İshak. "İslami Anlayış ve Oryentalist Yaklaşımında Kur'an'ın Bazı Sanat Dalları ile İrtibatı [The Connection of the Qur'ân with Some Artistic Branches in Islamic Understanding and Orientalist Approach]". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 17 (December 2021): 375-398
<https://doi.org/10.18498/amailad.993279>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Amasya University, Faculty of Theology, Amasya, 05100 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/amailad>.

The Connection of the Qur'ân with Some Artistic Branches in Islamic Understanding and Orientalist Approach

Abstract

From the moment it was revealed, the Qur'ân has been at the center of the activities of Muslims. It has been the subject of studies in terms of its effects on the formation and development of various branches of art, as well as its reading and writing. In classical Islamic literature, it is difficult to find works that directly refer to all the branches of art known today. However, in this article, it is aimed to research the position of the Qur'ân in artistic fields, especially in calligraphy and architecture, of which many points have been evaluated by the classical Islamic scholars. Of course, it is determinative within the framework of which world view and imagination artistic activities are handled. Artistic activities created by a Qur'ân-centered understanding of life have found reference to itself in every period either directly from verses and hadiths or from an Islamic practice. The same point applies to some branches of art that are not considered Islamically legitimate. In the contemporary orientalist approach, the subject is built on elements such as jinn and magic that had a place in pre-Islamic Arab society. This style of approach preferred to explain the approach of Islam to the branches of art as the effect of pre-Islamic cultures rather than accepting it as a unique application area. However, this review will not be carried out as an art history research.

The science of readings and tajwîd scholars agree that the reading [qiraat] and writing of the Qur'ân [kitabât], as well as its reading [tilavat], reach the prophet exactly [tawatur]. In this study, approaches to the use of voice and mode in the recitation of the Qur'ân, in which some of the practices of the Prophet are narrated in terms of vocalization and phonetics, will be discussed as a separate title. Contrary to some fields of art that are explicitly forbidden in Islamic texts, such as the painting of living beings and the making of human sculptures due to their resemblance to the idols worshiped, the Qur'ân recitation has a constitutive effect in the formation and development of Islamic societies.

At this point, there is the opportunity to reach an abundant amount of information in the classical Islamic literature. From the early times, the recitation and tajwid scholars have been very sharp in determining the rules to be applied during the recitation of the Qur'ân. While explaining these rules, the ways of reading that are not found appropriate in the recitation of the Qur'ân are also mentioned. In addition to revealing the prohibited reading styles with various

examples, incentive elements conveyed from the Prophet are stated. In addition, the experience reached at this point in the history of Islam and its effective use are included.

The way in which the branches of art are included in the Islamic approach has found a lot of place in orientalist evaluations. Contemporary orientalist thought, attention was drawn to the role of Qur'ān recitation in the formation of Islamic societies, among other fields. It is one of the aims of the study to allow a general comparison of the Islamic approach and orientalist evaluations. While the Islamic evaluation is based on the fact that the Qur'ān is the divine word, the fact that the recitation and especially the musical elements are active in the orientalist approach has been understood as the fact that some artistic elements in the society where the Qur'ān was revealed were active.

The orientalist approach claims that the distinction between "sacred" and "secular" is introduced in this way. This study will try to prove that the approach of contemporary orientalism, which can be generalized as there is no originality in Islam, is a false assessment. Although it is difficult to find direct sources in the classical Islamic literature related to all the new branches of art that emerged in modern times, it is seen that there is a sufficient source of resources in terms of music in the context of calligraphy, architecture and Qur'ān recitation. It is very easy to reach the sources created on the basis of the contemporary orientalist approach. Therefore, it can be said that contemporary period evaluations are mostly included in this study.

Keywords: Reading the Qur'ān, Recitation of the Qur'ān, Melodies, Artistic, Orientalism.

İslami Anlayış ve Oryantalist Yaklaşımında Kur'an'ın Bazı Sanat Dallarını ile İrtibatı

Öz

İnzâl olduğu andan itibaren Kur'an-ı Kerim, Müslümanların faaliyetlerinin merkezinde bulunmuştur. İtikat, ibadet, muamelat ve ahlakı belirleyen hükümleri kadar, okunuşu, yazılması, çeşitli sanat dallarının oluşum ve gelişimindeki etkisi açısından da incelemelere konu olmuştur. Klasik İslami literatürde bugün bilinen bütün sanat dallarına doğrudan atıfta bulunan çalışmalara ulaşma imkânı zordur. Bu makalede, hat ve mimari başta olmak üzere sanat dalları ile Kur'an'ın irtibatı ve özellikle müzik ile Kur'an tilaveti arasındaki alaka ele alınmıştır. Sanatsal etkinliklerin hangi dünya görüşü ve

tasavvuru çerçevesinde ele alındığı belirleyicidir. Kur'an merkezli bir hayat anlayışının oluşturduğu sanatsal faaliyetler, her dönemde ya doğrudan ayet ve hadislerden ya da İslami bir uygulamadan kendisine referans bulmuştur. Aynı nokta, İslami olarak meşru kabul edilmeyen bazı sanat dalları için de geçerlidir. Çağdaş oryantalist yaklaşımda Kur'an ile sanat dalları arasındaki irtibat İslam öncesi Arap toplumunda yer tutmuş olan cin ve büyü gibi unsurlar üzere bina edilmiştir. Bu yaklaşım, İslam'ın sanat anlayışında İslam öncesi kültürlerin etkin olduğu şeklinde bir açıklama tarzını benimsemiştir.

Kıraat ve tecvîd uleması, Kur'an'ın kıraaten ve kitâbeten olduğu gibi tilaveten de mütevâtir olarak sahabeye kadar ulaştığı noktada ittifak etmişlerdir. Bu çalışmada seslendirilmesi ve fonetiği açısından Hz. Peygamber'in bazı uygulamalarının nakledildiği Kur'an'ın okunuşunda ses ve makam kullanımına dair yaklaşımlar ayrı bir başlık olarak ele alınmıştır. Söz konusu müzik unsurlarının Kur'an tilavetinde cevazı ve uygulama şekline dair klasik İslam âlimlerinin değerlendirmeleri genel hatları ile verilerek günümüz yaklaşımı ile bir mukayesesi yapılmıştır. Canlı varlıkların resmedilmesi, kendisine tapılan put uygulamalarına benzerliği dolayısıyla insan heykellerinin yapılması gibi İslami naslarda açık bir şekilde yasaklanmış olan bazı sanat alanlarının aksine, İslam toplumlarının oluşum ve gelişiminde Kur'an tilaveti oluşturucu bir etkiye sahiptir. Bu noktada klasik İslami literatürde bol miktarda bilgiye ulaşma imkânı vardır. Erken dönemlerden itibaren kıraat ve tecvîd âlimleri, Kur'an eğitiminde tilavet esnasında uygulanacak kuralları belirlemeye çok önem vermişlerdir. Bu kurallar anlatılırken, Kur'an tilavetinde uygun görülmeyen okuyuş şekillerine ayrıca değinilmiştir. Yasaklanan okuma tarzlarının çeşitli örneklerle ortaya konulmasının yanında, okuyuşu güzelleştirmeye yönelik Hz. Peygamber'den nakledilen teşvik edici unsurlar belirtilmiştir. Ayrıca Müslümanların bu konuda sahip oldukları tecrübe ve onun etkin bir şekilde kullanımına yer verilmiştir.

Sanat dallarının İslami yaklaşımda yer alışı şekli oryantalist değerlendirmelerde çokça yer bulmuştur. Özellikle çağdaş oryantalist düşüncede, diğer alanların yanında Kur'an tilavetinin İslam toplumlarının oluşumunda sahip olduğu role dikkat çekilmiştir. Dolayısıyla bu makalenin bir başka önemli inceleme alanı, çağdaş oryantalist yaklaşımda sanat dallarına ve özellikle Kur'an tilaveti ile İslam toplumlarının oluşumu arasındaki irtibata dairdir. İslami yaklaşım ile oryantalist değerlendirmelerin genel bir karşılaştırmasına fırsat vermesi çalışmanın amaçlarından biridir. İslami değerlendirme, Kur'an'ın ilâhî kelimeler olması ve salt tilavet edilmesinin bile kutsallığı üzerine bina edilmişken, oryantalist

yaklaşımında tilavet ve özellikle müzik unsurlarının devrede olması, Kur'an'ın inzal olduğu toplumun İslam öncesinden getirdiği bazı sanatsal unsurlarının devrede olduğu şeklinde anlaşılmıştır. Ayrıca oryantalist yaklaşım "kutsal" ve "seküler" ayrımının bu şekilde devreye sokulduğunu iddia etmektedir. Bu çalışma, çağdaş oryantalizmin İslam'da bir orijinallik olmadığı şeklinde genelleştirilebilecek yaklaşımının yanlı(ş) bir değerlendirme olduğunu ispat etmeye çalışılmıştır. Modern zamanlarda ortaya çıkan yeni sanat dallarının tamamı ile alakalı klasik İslami literatürde doğrudan kaynak bulmak zordur. Bununla beraber Kur'an tilaveti bağlamında müzik aynı zamanda hat ve mimari ile irtibatı açısından yeterli bir kaynak hazinesinin olduğu görülmektedir. Çağdaş oryantalist yaklaşımı esas alarak oluşturulmuş kaynaklara hem İslam'da yer verilmiş sanat unsurları hem de meşru görülmemiş alanlar açısından ulaşmak çok kolaydır. Bundan dolayı bu çalışmada çağdaş dönem değerlendirmelerinin daha ziyade yer bulduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an Okuma, Kiraat, Makâmât, Sanatsal, Oryantalizm.

Giriş

Günümüz anlayışı çerçevesinde sanatsal etkinlikler sorgusuz bir şekilde kabul edilebilir mi? Kur'an, çağımızın anlayış çeperinde sanatsal hadiselerle dair açık işaretler barındırmakta mıdır? Değişik sanat dalları ile irtibatı bağlamında farklı sonuçların çıkacağı bu sorular yaklaşım tarzına göre cevaplara sahiptir. Bu makalenin ele alacağı problem budur. Dolayısıyla bu araştırmada Kur'an'ın, genel olarak bugün bilinen sanatsal etkinliklere, mimari, hat ve okunuşu esnasında müzik unsurlarının kullanımının meşruluğuna dair yaklaşımlar araştırılacaktır. Bu minvalde klasik İslami yaklaşım ve çağdaş oryantalistlerin bazısının konuyu değerlendiriş tarzına yoğunlaşılacaktır. Modern sanatsal etkinlikleri toptancı bir şekilde meşru kılmaya dair açık bir delilin olmadığı, bununla beraber özellikle Kur'an tilaveti esnasında makamların kullanılması ve mimaride bazı yaklaşımlara yer açılması gibi sanatsal bazı faaliyetlere yer açıldığının ortaya konması amaçlanmaktadır. Kur'an tilavetinde müzik namelerinin kullanılması konusunda yeterli literatür vardır. Hat ve mimari alanlarında da İslami literatürde yeterli bilgi ve belgeye ulaşmak mümkündür. Bununla beraber, diğer sanat dallarına dair Kur'an'ın yerinin tespiti, Kur'an tilaveti ile İslam toplumlarının oluşumu arasındaki

irtibatın ortaya konması ve özellikle çağdaş oryantalist yaklaşımın bu konularda neyi öne çıkardığı ve buradaki hedeflerine dair yeterli çalışma yapılmamıştır. Bu makale, bahsedilen bu eksikliğin tamamlanması noktasında bir malzeme ve fikir sunmayı hedeflemektedir.

Kur'an ve ilim, Kur'an ve edebiyat, Kur'an ve mimari, Kur'an ve şiir, Kur'an ve sanat, örneklerini çoğaltabileceğimiz bu ikilemeler Kur'an ve Müslüman hayatının ayrılmazlığına vurgu yapmak için kullanılabilir. İslam hayatı Kur'an ve sünnete dayalı bir şekilde oluşmuştur. Kendisini "okunan en şerefli söz"¹ olarak tavsif eden Kur'an'ın tilaveti, vahyin nüzulünden itibaren Müslümanların en temel meselesi olmuştur. Bu konu, çok çeşitli yönleri ile inceleme konusu yapılmıştır. İlk başlarda şifahi olarak aktarılan Kur'an tilaveti, ihtiyaçlara mebni olarak kitaplarda yazılı bir şekilde teorik olarak da ortaya konulmuştur. Kıraat ve tecvîd eserlerinin telif edilmesi ile Müslümanlar, Hz. Peygamber ve sahabenin Kur'an tilaveti hakkında sahih bilgilere ulaşmışlardır. Bununla beraber zamanla Müslümanların yaşadıkları bölgede tanınan müzik namelerinin işe dâhil olması dolayısıyla bu tilaveti gündelik konuşma ve müzik çeşidinden ayırt etme gereği belirlemiştir. Hz. Peygamber'den tilaveti güzelleştirme noktasında açık bir uyarı gelmiş olması ve normal müzik namelerinin bu noktada devreye sokulması bazı değerlendirmelere kapı açmıştır. Bu değerlendirmeler, Kur'an tilaveti ve müzik ilişkisine dair muhalif iki yaklaşımın doğmasına yol açmıştır.

Resim ve heykel gibi sanatların İslam açısından değerlendirilişi de bu çalışmanın ele aldığı bir başka konudur. Canlı varlıkların resimlerinin çizilmesinin Hz. Peygamber tarafından açık bir şekilde yasaklandığını bildiren rivayetlerin dışında² Kur'an ve sünnette sanatın çeşitli dalları

¹ el-Vâkıa 56/77.

² "Kıyamet günü insanlardan en şiddetli azaba uğrayacak olanlar Allah'ın yarattıklarının benzerini yapanlardır"; Üstünde resimler bulunan bir kumaş satın alan Hz. Âişe'ye Resûlullah, "Bu resimleri yapanlara kıyamet günü azap edilir ve onlara, 'Hadi, yaptığımız şu sûretlere can verin!' denilir" buyurmuştur. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhih*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (b.y. Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Libâs", 91, 92. İslam'da resim yapmanın hükmüne ve bu konuda nakledilmiş olan rivayetlere dair bk. Tuncay Başoğlu, "Resim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/579-582.

hakkında doğrudan emredici ve yasaklayıcı bir nassın bulunmaması, farklı unsurların devreye sokulmasına yol açmıştır. Bu da asırların tecrübesi ile oluşmuş İslam medeniyetindeki uygulama ve esaslardır.

Bu makalede önce Kur'an ve sanatsal faaliyetlerin irtibatından bahsedilecektir. Kur'an tilaveti ile İslam toplumlarının oluşum ve gelişimindeki alakaya değinilecektir. Yine bu konularda modern/çağdaş değerlendirmelere yer verilecektir.

1. Kur'an'da Görsel Unsurların Kullanımı

Kur'an'da Hz. Süleyman'ın köşküne gireceği esnada Belkıs'ın hali anlatılırken köşk hakkında kullanılan tasvir hariç tutulacak olursa,³ sanatsal yapıtlar⁴ hakkında doğrudan emredici veya tasvir edici ayetler bulunmadığı söylenebilir. Kur'an'ın nâzil olduğu ortamda, sonrasında örnek alınıp sürdürülen sanat alanlarının, özellikle de görsel sanatların çok geliştiği de söylenemez. Aslında doğrudan Kur'an ve hadislerden yola çıkarak bugün anlaşıldığı şekli ile bir medeniyet kurulabileceğini iddia etmek de zordur. Dolayısıyla bir İslam medeniyetinden bahsedebilmek için Hulefâ-i Râşidîn devrinden sonra Müslümanların kurdukları büyük devletler içinde tanzim ettikleri sosyal, siyasi, iktisadi, kültürel yapılara müracaat etmek zaruridir. Ayet ve hadislerde dünya hayatının yer alış şekli ile Müslümanların tarih boyunca büyük medenî yapılar kurmuş olmaları arasındaki irtibata dair çeşitli fikirler geliştirilmiştir. Bazı sanat dallarının ilgi alanları hakkında doğrudan bir ifadeye rastlanmayabilir. Mesela Hz. Peygamber mimari alanında doğrudan bir yönlendirmede bulunmamıştır. Hatta namaz ve hac gibi ibadetlerin îfâsında, Kur'an ve sünnette bulunan talimatların sanatsal zevkin gelişmesine öncülük ettiğini söylemek zorlama bir yorum olacaktır. Bu genel değerlendirmeler bir kenarda tutulacak olursa, İslam ve sanat üzerine araştırmalar yapan bazı düşünürlere göre, sanat tarihi araştırmalarının en genç disiplinlerinden biri olan İslam sanatı, dini, sosyal, ekonomik ve estetik temelleri ile bağlantılı olarak pek çok sorunla karşı karşıyadır. Her ne kadar kadîm ve çağdaş kültürlerle etkileşim

³ en-Neml 27/44.

⁴ "Art kelimesinin Batı dillerinde aslı, Latince "düzenlemek" anlamındaki "ars" kelimesinden gelmektedir. Arapça'da "sanat" olarak geçen bu kavramın etimolojik anlamları ve kökenine ilişkin bk. Turan Koç, "Sanat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/90.

içerisinde olduğu kabul edilse de İslam'ın bu tür sorunlara tam bir açıklama getirmediği iddia edilmiştir.⁵

Kur'an ve İslam'ın sanatsal faaliyetlerle bağlantısı ve Müslümanların geliştirdikleri sanat alanlarına dair Batılı düşünürler de araştırma ve değerlendirmelerde bulunmuşlardır. En ciddi değerlendirmelerden birinin, yirminci yüzyılın ortalarında R. Ettinghausen tarafından yapıldığı söylenebilir. O, İslam sanatının amacı, üslubu, tarzı ve tek tek burada kullanılan unsur ve motiflere değil onun "ne"liği ve "nasıl"lığına yoğunlaşmaktadır. Ettinghausen, İslam sanatının oluşumunu, İslam dininin öğretisi kadar hiçbir gücün etkilemediğini belirtir. Ona göre, sanatsal faaliyetlerle ilgili bir hüküm konulmamasına rağmen belirli ilkeler geliştirilmiştir. Ona göre Hz. Peygamber kendisini sıradan bir insan olarak görüyordu. Bu nedenle en önemli dini motif, ilahi mesaj yani Kur'an'dır. Bu da ilgili ayetlerin dekoratif, dini ve seküler ifadeler ve unsurlar olarak yaygın şekilde kullanılmasına neden oldu. Yine Ettinghausen'e göre Arap alfabesi evrensel olarak kullanılan yazı biçimi olduğundan ve harfleri sanat çeşitliliğine kolayca izin verdiğinden, yazıtlar daima hat sanatına uygun bir şekilde oluşturulmuştur. Bu nedenle, yalnızca binalara değil, mevcut her ortama uygulanan özel bir İslam sanatı formu oluşmaya başlamıştır. Yazar, hiçbir dini temsil imgesinin geliştirilmemiş olmasını İslam'ın tek tanrılı bir din olmasına bağlamaktadır. Bundan dolayı sanatçılar, sade bir şekilde stilize edilmiş bitkileri veya geometrik formları hat yazısını süslemede (tezhîb) kullanmışlardır.⁶

⁵ İslami sanatın araştırma noktalarında yetkinlik anlamında ciddi sorunlar yaşandığı belirtilen bir değerlendirmede bunun başlıca sebebi olarak edebi kaynaklardan istifade edilmemesi gösterilmektedir. Bu değerlendirmeye göre, İslami sanatın tam ve doğru bir tanımlaması ve tasvirini yapabilmek için İran Zerdüştlüğü, Helen kültürü, Yahudi ve Hıristiyan fikirleri, Hint düşüncesi, Budist idealar, orta Asya unsurları ve uzak doğu yapıtlarının tam olarak bilinmesi gereklidir. Bu da İslam'ın eklektik ve esnek yapısının tabii bir neticesidir. Mehmet Ağaoğlu, "Remarks on the Character of Islamic Art", *The Art Bulletin* 36/3 (Eylül 1954), 175.

⁶ Richard Ettinghausen, "The Character of Islamic Art", *The Arab Heritage*, ed. Nabih Amin Faris (Princeton, 1944), 251.

1.1. Mimarlık Çalışmalarına Yön Veren Bazı Ayetler

Her ne kadar Kur'an'da sanatsal ve mimari alanları doğrudan düzenlemeye yönelik ayetler bulunmasa da bazı işaretlerden bahsedilebilir. Sebe' suresinde geçen,⁷ Hz. Süleyman'ın emrinde çalıştırılan cinlerin yaptıkları kaleler, heykeller, çanaklar ve kazanlar, Kur'an'da fiziki bir yapıyı ifade eden ve bir peygamberin mülk ve hâkimiyeti etrafında gelişen yapılaşmalar olarak değerlendirilebilir.⁸ Hz. Süleyman'ın, mülkünün ve saltanatının gücünü Belkis'a göstermek üzere bir başka surede kullanılan "صَرَخَ مُرَّدًّا مِنْ فَوَارِيرٍ"⁹ tamlaması da bunu telmih ediyor olarak düşünülebilir. Tabi burada bir mimari tarzın sunulduğunu söylemek zordur. Bir saydamlıktan ve cezbedici bir güzellikten bahsedilmektedir. Bu ayetlerde, bir peygamberin saltanatında meydana gelen ve Kur'an ifadelerinde olumsuz bir ifade ile verilmeyen büyük yapılardan bahsedilmektedir. Bu ayetlerde ifade edilen hususlar, Müslümanların dünya tasavvurlarında bir delil ve yardımcı unsur olarak kullanılmıştır. Burada bahsedilen suretlerin bakır, mermer gibi şeylerden yapıldığı da rivayet edilmiştir.¹⁰ Müslümanlar, mimaride ve çeşitli sanat

⁷ es- Sebe' 34/12-13.

⁸ Böyle bir değerlendirme için bk. Oleg Grabar, "Art and Architecture and the Qur'ân", *Encyclopaedia of The Qur'ân*, ed. Jane Dammen McAuliffe (Leiden–Boston–Köln: Brill, 2001), 1/162 vd. Grabar, ayetin orijinalinde geçen "mehârib", "temâsîl", "cifân" ve "kudur" kavramlarını da detaylı bir şekilde incelemektedir. Ona göre "cifân" ve "kudur" kelimelerinin tam olarak ne anlama geldikleri ve işlevsellikleri tam bilinmemektedir. Zemaşerî de tefsirinde bu ayeti açıklarken "mehârib" kavramının meskenler, yüksek meclisler ve mescitler olarak tercüme edilebileceğini bildirir. "Temâsîl" kavramına ise meleklere, peygamberlerin ve sâlih kimselerin suretleri olarak tanımlama getirir. Burada, bu yüce varlıkların suretlerinin hem de mescitlerde yapılmasını ve Süleyman aleyhisselâmın nasıl olup da buna cevaz verdiği konusunu da ele alır. Buna cevaben; farklı şeriatlarda bunun câiz olabileceği, bunun zulüm, yalan gibi büyük bir günah olmadığını söyledikten sonra, burada kastedilenin canlı olmayan varlıkların suretleri olabileceği veya canlı olan varlıkların başsız bir şekilde tasvir edilmiş olabileceğini söyleyerek bir çıkış yolu bulmaya çalışır. Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemaşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf*, tlk. Halil Me'mûn Şiha (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1430/2209), 870.

⁹ en-Neml 27/44 (Zemini billurdan döşenmiş bir köşk).

¹⁰ Abdürrahmân İbnü'l-Kemâl Celâledîn es-Süyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr fi tefsîri'l-me'sûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1432/2011), 679-680. Süyûtî de buradaki "temâsîl" in mermer,

alanlarında bu maddeleri kullanırken bu ayetleri bir meşruiyet zemini olarak kullanmışlardır. Kur'an'da gündelik dilde sıkça kullanılan mimari ile ilgili bazı terimlere de rastlanmaktadır. “قُرْبَىٰ”, “مَدِينَةٍ”, “مَسَاكِينَ”, “بَلَدٍ”, “بَيْتٍ”, “كَارٍ”, “قَصْرٍ”, “مَثْوًى”, “مَثَانِي” bunlardandır. Bu kavramlar insan faaliyetlerinde çokça kullanılan yapıları işaret etmektedir. Dini mekânları ifade etmek üzere kullanılan “مَسْجِدٌ” ve “مِحْرَابٌ” kavramları da Müslümanların yaptıkları binalar için kullandıkları unsurlardan olmuştur.¹¹ Bununla beraber Kur'an'da kutsallık ve kutsal mekân kavramı açıkça kullanılırken mescitlerin tamamının bu kutsallığı içerdiği söylenemez. Burada özellikle “الْمَسْجِدُ الْحَرَامُ”¹² ve “الْمَسْجِدُ الْأَقْصَى”¹³ ile kendisinden “takva üzere inşa edilen mescit”¹⁴ olarak bahsedilen “الْمَسْجِدُ النَّبَوِيُّ” kutsallığın kendilerine doğrudan izafe edildiği yerlerdir. Bununla beraber bu kutsal mekânların nasıl yapılması gerektiğine, mimari özelliklerine dair doğrudan öğretici bilgiler verilmemektedir.¹⁵ Kur'an'da

bakır ve benzeri maddelerden yapılan suretler olduğunu farklı rivayetlerle destekli bir şekilde bildirir.

¹¹ “Mescid” kavramının Kur'an'da ve Hz. Peygamber zamanında günümüzdeki yaygınlığı ile namaz kılınan bütün mekânları kapsayacak bir anlam genişliğine sahip olmadığı ve Hz. Peygamber'in vefatından sonra hem Arapça'da hem de diğer dillerde geniş olarak kullanılagelen bir anlamı kazandığı şeklindeki iddia için bk. Grabar, “Art and Architecture and the Qur'an”, 164. Grabar, Müslümanların ibadet mekânlarının “mescid” olarak isimlendirilmesi ile Kur'an arasında doğrudan bir ilgi olmadığını iddia ederek konuyu sadece Kur'an'da yer aldığı şekli ile ele almakta ve İslam hayatının oluşumunda sünnetin belirleyici rolünü ihmal etmektedir.

¹² el-Bakara 2/149, 191, 196; el-Mâide 5/2; el-Enfâl 8/34; et-Tevbe 9/7, 19; el-İsrâ 17/1; el-Hac 22/25 vd.

¹³ el-İsrâ 17/1. İslam hâkimiyetinde olduğu süre zarfında Mescid-i Aksâ'da meydana gelen mimari ve sanatsal değişim ve gelişmeler için bk. N.J. Johnson, “Aqsâ Mosque”, *Encyclopaedia of The Qur'an*, ed. Jane Dammen McAuliffe (Leiden–Boston–Köln: Brill, 2001), 1/125-26. Mescid-i Aksâ'nın bir mabet olarak inşa edilmesine dair tarihi malumatların verildiği bu makalede, Kudüs ve Mescid-i Aksâ'ya ciddi katkıları olmuş Selahaddîn Eyyûbî ve sonrasında, özellikle Osmanlı sultanları zamanlarında yapılan restorasyonlar ve ilave binalardan hiç bahsedilmemektedir. Oysaki günümüz yapısının büyük oranda bu dönemlerde yapılan bina ve inşa faaliyetlerine dayandığı bilinmektedir. Detaylı bilgi için bk. Nebi Bozkurt, “Mescid-i Aksâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29/268.

¹⁴ et-Tevbe 9/108.

¹⁵ Grabar, “Art and Architecture and the Qur'an”, 164.

hem tekil hem de çoğul kipleri ile geçen “مَحْرَاب - مَحْرَاب” kavramının bir nevi o yapının şerefini göstermek gibi bir anlam taşıdığı söylenebilir.¹⁶ Her ne kadar yüksek bina kavramlaştırması Kur'an'da ve İslam'da olmasa da bu örnekte olduğu gibi ibadet mekânının şerefini ifade etmek için yüksek, yüce bir yapı olarak tasvir edildiği görülmektedir. Kur'an'da, yapısal özelliklere atıf sayılması anlamında “mescid” ve “mihrâb” diğer kavramlardan daha çok kullanılıyor olmakla beraber İslam dünyasında hem mescitlerin hem de benzer dini yapıların kurgulanmasında Kur'an'daki “cennet” ve hatta “cehennem” tasvirlerinin yol gösterici bir etkiye sahip olduğu söylenebilir.¹⁷ Bununla beraber hem sonraki bütün gelişmeleri ile mescid ve cami yapılarında hem de diğer binalarda Kur'an ve sünnetten doğrudan alınmış bir mimari yapılanma şeklinin etkisi olduğunu söylemek zordur. Sonraki dönemlerde, İslam sanatlarında ve yapılarında gelişen mimari özelliklerde Kur'an'da zikredilen cennet tasvirleri belirleyici unsurlardan olmuştur. Bu cennet tasvirleri, kimi çağdaş oryantalistlere göre birinci/yedinci yüzyılın erken dönem Arabistan'ında lüks eşyalar, pahalı giysiler ve diğer nesnelere aracılığıyla cennet ve lüks arasında irtibat kurulduğunu ve aynı şekilde daha sonraki

¹⁶ Bunu işaret eden bir örnek kullanım için bk. es-Sâd 38/21. İslam sanatına dair yazılmış bir çağdaş oryantalist makalede belirtildiğine göre, İslam mimarisine dair bir çalışmada en çok üzerinde durulması gereken nokta; buradaki İslami değer sistemi ve formunun keşfedilmesi, Kur'ân ayetlerinin bir yapısal bütünlük içerisinde ortaya çıktığının bilinmesidir. Nuha N.N. Khoury, “The Mihrab: From Text to Form”, *International Journal of Middle East Studies* 30/1 (Şubat 1998), 1.

¹⁷ İslam mimari tezyînâtında, ilk dönemlerden itibaren, cennetin meyve tasvirlerinin kullanıldığını özel bir dönem ve eserlerini ele alarak yapılan bir çalışma için bk. Aziz Doğanay, “XVI. Yüzyıl İznik Duvar Çinilerinde Meyve Tasvirleri”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (2003), 43-63. Geç devir Osmanlı görsel kültüründe cennetin kullanımına dair bk. Mürüvet Harman, “Geç Devir Osmanlı Resim Sanatında Cennet İmgesi: Duvar ve Kitaplarda Yer Alan Şematize Cennet Tasvirleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/39 (Ağustos 2015), 355-360. Yine Grabar'a göre, muhtemelen Kubbet-üs-Sahra'daki mücevher ve taşlar, Şam'daki mimari manzara, hatta Kordoba'daki veya Aksa camisindeki mozaikler onların zamanında zafer, şan ve cennet imgeleri olarak anlaşılmış şeylerdir. O, cennetin bir ifadesi olarak bitkisel ve mimari dekorasyon fikrinin özellikle kullanıldığını iddia eder. Zira Müslümanlar arasında bir caminin avlusunun bir tür cennet olarak görüldüğüne dair başka göstergeler de vardır. Grabar, *The Formation of Islamic Art*, 134.

Pers resmine ilham kaynağı olduğunu göstermesi açısından önemlidir.¹⁸ Bu yaklaşım, oryantalizmin Kur'an'da bir orijinallik olmadığı şeklindeki genel yargısından kaynaklı yanlış bir algılama şekli olarak değerlendirilmelidir. Bununla beraber, hurmalarını aşılamanın bir topluluğa bunun şart olmadığını bildirmesi sonucu aşılama yapılmadığından hurma alamayan sahabeye bu neticeyi görünce Hz. Peygamber'in "siz dünyanın işini daha iyi bilirsiniz"¹⁹ buyurmuş olması mimaride veya diğer bazı sanat alanlarında bir serbestlik imkânı sağlamıştır denebilir. Nihayetinde İslam toplumları bu tür imkânları kullanmak suretiyle büyük kültür numuneleri üretmişlerdir.

Tevhid dini olmanın en bariz vasfı şirki reddetmek olduğu için put şeklindeki yapılar asla kabul edilmemiş ve ortadan kaldırılmıştır.²⁰ Bunun en açık örneği Mekke'nin fethi günü Hz. Peygamber'in ilk iş olarak Kâbe'nin içerisindeki ve etrafındaki putları bizzat kendi elleriyle yıkmasında görülmektedir. Hem Kur'an'daki doğrudan ve net ifadeler, hem de İslam'ın ilk dönemlerindeki mücadelenin merkezini tevhidin teşkil ediyor olması dolayısıyla puta tapıcılık ve put yapımına dair her türlü faaliyet yasaklanmıştır.²¹ Bununla beraber Medine'de ve sonrasında Müslümanlar tarafından kurulan devletlerdeki gelişmeler farklı oluşumların ve insan faaliyet alanlarının ortaya çıkmasına zemin

¹⁸ Grabar, "Art and Architecture and the Qur'ân", 166.

¹⁹ Müslim, "Fedâil", 141.

²⁰ "Cibt" ve "Tâğût" gibi maddi bir sureti olmayan kavramlar da put anlamında kullanılmıştır. "Türkçe'ye 'put' şeklinde geçen ve aslı Buddha ismine dayanan Farsça 'but' kelimesi 'bilinçli ve canlı olduğuna inanılan sûret veya heykel, tamamen veya kısmen bir dinî yapı içinde kurumlaşmış ibadet konusu haline getirilmiş maddî obje, Allah'tan başka ilâh edinilen nesne' diye tanımlanır. Batı dillerinde putun karşılığı olarak kullanılan 'idol' görünüş, şekil anlamında 'eidos' kelimesinden türetilen 'eidolon'dan gelir. Eidolon, 'hayalet, belirsiz şekil, bir ayna veya suya yansıtılan sûret' gibi farklı mânalara sahiptir; aynı zamanda 'insan zihninde oluşturulan sûret' anlamına da gelir." Ahmet Güç, "Put", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/364.

²¹ Hamidullah, Mekke'nin fethedilmesinden hemen sonra ilk iş olarak, tevhidin bir gereği olarak Hz. Peygamber'in Kabe'ye girerek putları ve Hz. İbrahim ve İsmail'i ve kucağında oğlu Hz. İsa'yı tutan Hz. Meryem'i temsil eden resim ve sûretleri ve bütün freskleri yıktığını bildirir. Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayıncılık ve Ticaret, 1414/1993), 1/267.

hazırlamıştır. Bunların başında etkisi asırları aşarak devam eden Arap yazısının gelişimi gelmektedir. Böylece sanatsal bir yönü de olması dolayısıyla Kur'an tilavetindeki gelişmeler ve Kur'an hattının tekevvünü başta olmak üzere birçok sanatsal durum ve konunun doğmasına yol açmıştır. Bu nokta Müslüman ilim adamlarının olduğu kadar oryantalistlerin de uzun zamandır meşguliyet alanlarından.

1.2. Sanatsal Faaliyetlerin Kapsamını Belirleyen Hükümler

Kur'an'da doğrudan yasaklanan veya emredilen sanat eylemleri bulunmamaktadır. Tanrısal güçler izafe edilmek suretiyle şirke bulaştıran²² veya bunu çağrıştıran heykel oymacılığı ve İslam'ın koymuş olduğu ahlak kurallarını ihmal eden, haram olacak tarzda gerçekleştirilen faaliyetler yasaklanmıştır. Zira Kur'an'da hayat verme ve öldürme Allah'a mahsus kılınmıştır. Ya da onun müsaadesi ile ibretlik olmak üzere bazı kullarına lütfedilmiştir.²³ Kur'an'da açıkça belirtilen iki husus; putperestliğin her şeklinin yasaklanmış olması ve Allah'ın mutlak yaratıcılığıdır. İslam'ın heykel yapımı ve resim konusundaki olumsuz tavrının sebebi budur. Bir sanat ekolü oluşturma anlamında Kur'an'dan doğrudan elde edilebilecek bir şey yoktur. Bununla beraber asırlarca devam eden İslam hâkimiyetleri döneminde Müslümanların birçok sanatsal faaliyet alanları geliştirdikleri ve hatta kendilerinin nice yeni alanlar açtıkları görülmektedir. Hatta bu konuyu ele alan eserlerde, sadece Kurtuba Camii'ne, Kahire'deki İbn Tûlûn Camii'ne, Semerkant'taki medreselere ve hatta Tâc Mahal'e bakmanın bile tek başına İslam sanatının ne olduğuna en güzel cevap olacağı şeklinde değerlendirmelerde bulunulmuştur.²⁴ Müslüman sanatçıların tarih boyunca yaptıkları çalışmalarda, insanın yaratıcılık rolüne büründüğü imalarına varabilecek, Allah'la rekabet ediyormuş izlenimi verecek her

²² el-En'âm 6/74; el-Mâide 5/90 (bu ayetlerde putlaştırma "أصنام" kavramı ile geçiyor); benzer bir değerlendirmeye tabi tutulan "انصاب" (el-Mâide 5/3), "تمثال" (es-Sebe' 34/13), "صورة" (el-İnfîtâr 82/8), "هيءة" (Âl-i İmrân 3/49; el-Mâide 5/110), "اوتان" (el-Hac 22/30; el-'Ankebût 29/17, 25) kavramları sanat ile İslam fıkhı ve ahlakı arasındaki irtibata dair işaretler sunmaktadır.

²³ Hz. İsa'nın çamurdan yaptığı kuşa üfleyerek canlanması bunun örneğidir. Âl-i İmrân 3/49; el-Mâide 5/110.

²⁴ Bu yaklaşım için bk. Titus Burckhardt, *Art of Islam: Language and Meaning* (Indiana: World Wisdom, 2009), xv.

türlü ihtimalden uzak durduğu da bir gerçektir. Bu anlayışın köktendinci yapılar tarafından sert bir şekilde savunulurken, ahlakçı bir özellik gösteren gruplar tarafından daha ılımlı bir yaklaşımla karşılandığını söyleyen çağdaş araştırmacılar vardır. Onlara göre her ne kadar böyle bir popülist söyleme her dini anlayışta rastlamak mümkün olsa da Kur'an temelli olarak buna karşı çıkmak kolay görünmemektedir.²⁵

2. Kur'an Tilavetinde Ses ve Makamın Kullanılması

Kur'an'da birçok ayette tilavetten bahsedilmektedir.²⁶ Ayrıca Hz. Peygamber'in Kur'an okuyuş şekline dair de birçok hadis vardır. Bu rivâyetlerde bildirildiğine göre Hz. Peygamber, Kur'an'ı tane tane okumuş, med yapmış ve her ayetin sonunda vakfetmiştir. Ayrıca "Sesinizle Kur'an'ı süsleyip güzelleştiriniz" diyerek Kur'an'ı teğannî ile okumaya teşvik etmiş ve Allah'ın bu hususta hususî bir müsaadesi olduğunu bildirmiştir. Bununla beraber Kur'an tilavetinin fesad ehli ve günahkârların şarkı söylemeleri gibi bir eğlence aracı kılınmaması ve aynı zamanda ehl-i kitab gibi de okunmaması konusunda uyarmıştır.²⁷ Kur'an'da ayetler açık bir şekilde onun bir şiir olmadığını bildirmektedir.²⁸ Bununla beraber yine de Kur'an'da bir ses düzeni içerisinde makamla okunacak şekilde bir sec'îli üslup bulunmaktadır. Hatta bundan dolayı şayet bir kelime bile okunuşta atlanacak olsa bu bir eksikliğe yol açacaktır.²⁹ Kur'an tilavetini tatlılaştırmak için sesi devreye

²⁵ Böyle bir yaklaşım için bk. Grabar, "Art and Architecture and the Qur'an", 167. Ona göre bir dizi zıt kanıtlama çabalarına rağmen, İslam sanatının gelişimini Kur'an'dan türetilen doktrinlerle açıklamak genel manasıyla zordur.

²⁶ Mesela bk. el-İsrâ 17/106; el-Müzzemmil 73/4; el-Kıyâme 75/16.

²⁷ Bu konulara dair hadis külliyâtında bol miktarda rivayet bulunmakla birlikte bu rivayetleri bir arada görmek ve böylece bütüncül bir bakış açısına sahip olabilmek için bk. Ebü'l-Fidâ' İsmail b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme (Riyâd: Dâru Tîbe, 1420/1999), 1/59-65.

²⁸ Yâsîn 36/69; el-Hâkka 69/41.

²⁹ Kur'an'ın ses ve makamla güzelleştirilmesine dair bilgiler verdiği yerde Hamidullah, okunan ayetlere göre makam ve melodinin de değiştiğini vurgular. Aynı yerde bu melodik makâmâta göre okuyuşun ilk olarak orta Arap Yarımadası (Necd) bölgesinde ortaya çıktığını söyler. Aynı yerde Kur'an tilavetinin tek başına insanların hidayetine vesile olmasını Türkiye'ye yaptığı ziyareti sırasında dinlediği Kur'an tilavetleri sonucunda İslam'la müşerref olan Abdullah Gilles Gilbert ile örneklendirmektedir. Ona göre kendisi bir müzik uzmanı olan bu zat, Kur'an'ın okunuşundaki eşsizliği fark

sokmak ve okuyan ve dinleyende tilavetin manevi hazzını hissettirmek önem verilen konulardan biridir. İslam ulemâsı da bu konuya çok önem vermiş ve teşvik etmişlerdir. Tefsirinde detaylı bir şekilde bu meseleye yer veren müfessirlerden Tabersî (ö. 548/1154), “Kur'an okuyana telaffuzu güzelleştirmek ve Kur'an kıraati ile sesini tezyin etmek hususunda müstehab olan şeyin zikrine dair” başlığı altında birçok hadis nakletmektedir. Burada okuyuşun sıradan bir şarkı terennümü gibi olmaması gerektiği özellikle vurgulanmıştır.³⁰ Bununla beraber Kur'an'ın tecvîd kâidelerine uygun okunuşunda bozukluklara yol açan “tatrîb”, “terkîs”, “ter'îd” ve “tahzîn” gibi uygulamalar yasaklanmıştır.³¹

Kur'an'ı doğru ve güzel bir şekilde okumak için Arapçanın dil inceliklerini bilme mecburiyeti olmadığı söylenebilir. Okunan ayetlerin anlamlarını bilmek, doğru bir kıraatin olmazsa olmaz şartlarından değildir. Arapçayı çok iyi bilen fakat Kur'an tilaveti hiç de düzgün olmayan birine rastlamak pekâlâ mümkündür. Aynı şekilde tecvîd kurallarını çok iyi bilip uygulamasına rağmen ses ve makam birlikteliği ile tahsîn ve tezyin-i Kur'an özelliklerine sahip olmadığı için ehil bir Kur'an kârîsi seviyesine çıkamayanlar da bulunabilir.³²

İslam tilavet geleneğinde Kur'an kıraatini “melodi” bakımından standart bir sisteme oturtmak mümkün değildir. Bunun nedeni ise

etmiş ve bir tek harfin bile yerinden edilmesi ile bu âhengin kaybolduğunu söylemiştir. Yani Kur'an tilavetinde bile bir mükemmellik söz konusudur. Muhammed Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1993), 22, 93-94.

³⁰ Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasen et-Tabersî, *Mecma'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-'ulûm, 1426/2005), 1/16-17.

³¹ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî, *et-Temhîd fi 'ilmi't-tecvîd*, thk. Gânim Kaddûrî Hamed (Beyrut: Müessesese er-Risâle, 1421/2001), 55-57.

³² Kur'an kıraatinde öncelik tecvîd kurallarına uymadadır. Bununla beraber sesin kullanımı da önemlidir. Kur'an tilavetinin esasının nasıl olduğuna dair bk. İbnü'l-Cezerî, s. 58-63. Çağdaş oryantalistlerden Denny, tecvîd'in “Kur'an'ın doğru ve güzel okunması” şeklindeki tarifinden yola çıkarak, bunun doğru bir ritim ve uygun melodi ile gerçekleşebileceğini iddia etmektedir. Bu da ona göre, en azından belli başlı Arap makam ve namerinin bilinmesini gerekli kılmaktadır. Frederick Mathewson Denny, “Qur'ân Recitation: A Tradition of Oral Performance and Transmission”, *Oral Tradition* 4/1-2 (1989), 14-15.

Allah'ın sözü olarak okunan bir kelamı insani bir teknik değerlendirmeye tabi kılmanın uygunsuzluğudur. Hz. Peygamber'in ve sahabenin ses ve makam özellikleri açısından hangi metodu kullandığı, hangi makam ile okuduğu sorularına kesin bir cevap alabilmek mümkün değildir.³³ Erken dönemlerden itibaren tecvîd ve kıraat âlimlerinin net bir şekilde üzerinde birleştikleri husus; mehâric-i hurûf ve sıfatlar noktalarından bir Kur'an okuyucusunun tecvîd kurallarına uygun okumasıdır. Gerçekleştirilmesi isteğe bağlı olmayan bu hedefin yanında, sesin doğru kullanımı ve belli makamlarla kıraati güzelleştirmek ikincil olarak beklenen ve öğretilen bir gayedir.³⁴ Çağdaş ulema arasında ses ve mûsikî ile Kur'an okuyuşunu güzelleştirmeyi bizzat İslam'ın emrettiği iddiasında olanlar da vardır.³⁵

Arapçanın Kur'an'ın nüzülü ile kemale erdiği ve asli hüviyetini aldığı bilinmektedir. Dolayısıyla hem Arapçanın fesâhat ve belâğatini ortaya koyması hem de ahenkli bir okuyuş ile Kur'an tilaveti, sadece Müslümanları değil bu okuyuşu dinleyen ve Müslüman olmayan kimseleri de etkilemektedir.³⁶ Kur'an okumanın etkisinin bir Müslüman üzerinde görünür olması erken zamanlardan itibaren özellikle sûfilerin

³³ Böyle bir yaklaşımın değerlendirmesi için bk. Gade, Anna M., "Recitation of The Qur'ân", *Encyclopaedia of The Qur'ân*, ed. Jane Dammen McAuliffe (Leiden-Boston: Brill, 2004), 4/380-381.

³⁴ Kur'an tilavetinde hüsn-i edâ adı verilen bu özellikler ve fâsıla-mûsikî ilişkisine dair bk. Abdullah Emin Çimen, "Kur'anda Ritmik Yapı: Fâsıla ve Üslûp Açısından Bir Deneme", *Dini Araştırmalar* 9/27 (Nisan 2007), 202-207; ayrıca bk. Alican Dağdeviren, "Kur'an'ın Fonetik İcazı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/ 2 (2009), 60.

³⁵ İsmail Karaçam, *Kur'ân Tilavetinin Esasları* (İstanbul: İFAV, 2018), 401. Müslümanlar arasında şarkı icrâları ile öne çıkmış meşhur mugannilerin küçüklük çağlarında Kur'an eğitimi aldıklarını ve onların gelişiminde bunun etkili olduğunu söyleyenler de vardır. Bu düşüncede olanlardan Nasr Hâmîd Ebû Zeyd, Seyyid Dervîş, Ümmü Gülsüm, Zekerîyya Ahmed gibi ünlü Mısır şarkıcılarının şarkı söylemeden evvel çocukluk yaşlarında tecvîd ilmi ve Kur'an tilaveti dersleri aldıklarını belirtir. Ona göre bu, onların şarkı formundaki icralarında çok etkili olmuştur. Nasr Hamîd Abu Zayd, "Everyday Life, Qur'ân In", *Encyclopaedia of the Qur'ân*, ed. Jane Dammen McAuliffe (Leiden-Boston: Brill, 2002), 2/89.

³⁶ Buna dair bir değerlendirme için bk. Ömer Halil Hasan, "Kur'an-ı Kerîm Öğretimi", çev. Yusuf Alemdar, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2004), 267-268.

eserlerinde yer verdikleri önemli hususlardandır.³⁷ İmam Gazzâlî (ö. 505/1111), ibâdetlerin hem zâhirî hem de bâtinî tezkiyeye yol açmasını tilavetin düzgün olmasına bağlamaktadır. Ona göre Kur'an tilaveti, insan-ı kâmil olma yolunda çok büyük adımlardandır.³⁸ Mâlikî fakîhi İbnü'l-Hâc (ö. 737/1336) ise, tilavetin güzelleştirilmesinin sahih bir niyet ile olabileceğini belirtmektedir.³⁹ Dolayısıyla bizim kanaatimize göre de Kur'an tilavetinin etkisi hem zâhirî hem de bâtinî şartlarını yerine getirmeye bağlı olarak değişmektedir. Zâhirî şartlar arasına ses ve makamın yerleştirilmesi küçümsenecek bir konu olmayıp, bâtinî alaka ile de bir irtibatın kapısını aralayacak kadar önemli bir konudur. Kur'an'ın, okuyan ve dinleyenin hemen anlayabileceği türden kendine mahsus bir okunuş şekli vardır. Her ne kadar müzik kalitesi ve icrâsı olarak çok üst düzey denebilecek özelliklere sahip olsa da Kur'an'ın bu kendine mahsus

³⁷ İbn Ebü'd-Dünyâ (ö. 281/894) İslam'da ağlamanın yeri ve ne durumlarda ağlamak gerektiği gibi çok detaylı bir şekilde ele aldığı monografinin bir bölümünü (81-108 arası) "Kur'an kıraati esnasında ağlama" konusuna ayırmıştır. O, İslami hayatın âhîret temelli olarak kurulduğu, insanın Allah ve cehennem korkusu, günahları ve hataları, cennet arzusu gibi nedenlerle sürekli bir mahzun halde olması gerektiğini söyler. Bu bâbta ilk olarak Buhârî'de de geçen ("Kitâbü't-Tefsîr", 5/180) bir rivayet zikredilir. Bu rivayette Abdullah İbn Mes'ûd (ra), Hz. Peygamber'in kendisine Kur'an okumasını istediği, bunun üzerine kendisinin "Ya Rasûlallâh! Ben sizden öğrenmiş değil miyim?" demesi üzerine Hz. Peygamber'in "ben Kur'an'ı başkasından dinlemeyi severim" buyurduğu nakleder. Bunun üzerine İbn Mes'ûd (ra) Nisâ suresinin başından 41. ayet-i kerimeye kadar okuduğunu ve bu ayete (فكيف إذا جاءنا من كل أمة بشهيد) geldiğinde Rasûlullâh'ın gözyaşlarına boğulduğunu bildirir. Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebü'd-Dünyâ, *er-Rikka ve'l-bükâ'*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1419/1998), 81.

³⁸ İmam Gazzâlî, beş vakit namaz, zekât, oruç, hac, Kur'an tilaveti, zikir, helâl olanı aramak, diğer Müslümanların haklarını gözetmek, iyiliği emredip kötülükten sakındırmak ve Hz. Peygamber'in sünnetine uymak olarak belirlediği dinin on temel ilkesinden (usûl) bahsederken bunlarla sadece ibadetlerin âdâba uygun olarak yerine getirilmesinin değil aynı zamanda bu ibâdetlerle irtibatlı olan her şeyin de içerildiğini söylemektedir. "Kırâat-i Kur'ân'a dâir" başlıklı bölümde Kur'an okumanın hem zâhirî hem de bâtinî şartları tek tek zikredilmektedir. Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Kitâbü'l-Erbe'in fi Usûli'd-Dîn*, tsh. ve thr. Abdullah Abdülhamîd 'İrvânî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1424/2003), 43-104.

³⁹ İbnü'l-Hâc'ın bu değerlendirmesi için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Hâc, *el-Medhal* (Kâhire: Mektebetü Dârü't-Türâs), 1/12.

ses ve tınısına sahip olmayan okuyuşlar kabul görmemiş ve reddedilmiştir. Kur'an okuyucuları hem sanatsal özellikleri büyük oranda içermesi ve hem de salt bir müzik faaliyeti olmaktan kesinlikle uzak tutulması şeklinde ortaya çıkan bu dikotomi içerisinde çok büyük bir ustalık ve maharetle bir tilavet gerçekleştirmekle yükümlüdürler.⁴⁰

3. Modern/Çağdaş Oryantalist Çalışmalarda Kur'an Tilaveti

Yukarıda söz edilen bu ikili konumu dolayısıyla Batılı araştırmacılar da Kur'an tilaveti ile sanatsal bir faaliyet alanı olarak müzik arasında "kutsal" ve "seküler" müzik ayrıştırmasına gitmek gerekliliği hissetmişlerdir. Böyle bir kutuplaşmadan söz ettiği yerde Farmer, konuyu İslam öncesi putperest Arap dünyasında ciddi yeri olan cin ve ruhsal şeylere ilgi ve etkisi ile açıklamaktadır. Ona göre İslam öncesinde hem kâhinler hem de şairler yoluyla insanlar büyük bir tesir altında kalmışlar ve müzik de bu tesiri artırıcı büyük bir unsur olarak işlev görmüştür. Dolayısıyla yine putperest dünyada etkili olan dans gibi unsurlar nasıl ki yasaklanmış ise, İslam ile kehanet, şiir ve bunun yardımcı unsuru müzik de yasaklanmıştır. Müzik ve sihir birbiri ile irtibatlı konular olarak ele alınmıştır. Farmer'a göre, dört mezhepte de müziğin ve sihirin "haram" olarak kabul edilmesinin arkasında yatan sebep budur. O, Hristiyanlıkta yaşanan benzer bir karşılaşmayı ele alarak, onların hacları esnasında yapmış oldukları müzik benzeri tınlar ile bu seküler müzik arasında bir adaptasyon süreci yaşandığını ve kilisenin bunu içselleştirmek suretiyle çözdüğünü bildirir. Ona göre İslam dünyasında özellikle Kur'an kıraati, ezan ve sonraları sūfî müzik ile seküler müzik arasında bir ayrışma yapma ve bir çeşit kutsal müzik anlayışı geliştirme ihtiyacı ortaya çıkmıştır.⁴¹ Modern dönemde Batılı araştırmacılar arasında, Müslümanların Kur'an'a dair edebî, etimolojik, gramer yapısı, bağlamı, fonetiği vb. sayısız alanda birçok çalışma yapmış olmalarına karşın her

⁴⁰ Müzik unsurları yerli yerinde kullanılmak suretiyle yapılacak Kur'an tilavetinin önemi ve hususiyetlerine dair bk. Necdet Çağıl, "Kur'an Kıraatinde Musiki: Ses Uyumu, Ezgilendirme/Teganni ve Kıraatlerde Fonoloji/Ses-Anlam İlişkisi", *Uluslararası Kıraat Sempozyumu/Tarihten Günümüze Kıraat İlmî* (İstanbul: DİB Yayınları, 2012), 327-361.

⁴¹ Bu kutuplaşmayı ele aldığı araştırma için mesela bk. Henry George Farmer, "The Religious Music of Islām", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1/2 (Nisan 1952), 60-65.

bir surenin okunuş tarzı ve müzikalitesi hususunda özel araştırmalar yapılmadığı söylenmiştir. Bunlardan biri olan Faruqi'ye göre, bütün tartışmaların yedeğinde hem din adamları hem de seküler kesim, Kur'an kıraatinin bilinen müzik türlerinden bir çeşit haline getirilmesine karşı çıkmışlar ve bunun çok üstün bir hususiyeti muhtevi olduğunu söylemişlerdir. Ona göre sırf bundan dolayı asırlarca Kur'an'ın okunuşunu güzelleştirmek için, tecvîd kaidelerini uygulamanın dışında, Müslümanların herhangi özel bir müzik eğitimi almaları bir ihtiyaç olarak belirmemiştir. Faruqi, bu konuda İslam ulemasının ve din adamı kesiminin takındığı tavrın büyük oranda etkili olduğunu iddia etmiştir.⁴²

Esasında, Kur'an tilaveti esnasında cennet müjdeleyen ayetlerde olduğu gibi mananın gerektirdiği yerde sesi yükseltmek (raf'u's-savt) ve yine cehennemden veya kâfirlerin uydurma iddiaları ve sözlerini içeren ayetleri okurken sesi kısmak (hafdu's-savt) da tahsîn-i kıraat türünden uygulamalardandır. Yine de tecvîd kitaplarında ayetlerin müzikal tınısını ortaya koyan bölümler bulunmamaktadır. Bununla beraber kitaplarımızda ve konunun ele alındığı çağdaş eserlerde Kur'an'ın şifahi olarak ehil bir üstattan telakkisi konusunda çok değerli bilgiler ve teknik geliştirmeye müsait yaklaşımlar da vardır.⁴³ Bu konunun günümüzde çok daha titiz ve kompleksiz bir araştırmaya konu yapılması mübrem bir ihtiyaçtır.

Yine Kur'an tilaveti ve müzikalite konusu, İslami hayatın oluşumu ve gelişimine dair incelemelerinde de oryantalistlerin ilgisini çekmiştir.⁴⁴

⁴² Konuyu inceleyen bir araştırmacıya göre her ne kadar Kur'an tilaveti sıradan bir müzik çeşidi olmaktan korunmuş olsa da Müslümanlar sesi ve sadası ile Kur'an kıraatini güzelleştirmek için yollar aramışlardır. Bunu da bir müzik ve ses âhengi endişesi ile değil Kur'an'ın okunuşunun eşsizliği dolayısı ile yapmışlardır. Bununla beraber onun en çok dikkat çektiği konulardan biri bu konuda özellikle Batılı toplumlara konuyu anlatmak üzere yapılan yayınların azlığı olmuştur. Onun bu makaleyi yazdığı zaman göz önüne alınırsa nerede ise parmakla gösterecek kadar bile bu çalışmalardan bahsetmek mümkün değildir. Lois Ibsen al Faruqi, "Accentuation in Qur'anic Chant: A Study in Musical Tawâzun", *Yearbook of the International Folk Music Council* 10 (1978), 53.

⁴³ Lebîb es-Sa'îd, *el-Cem'u's-savfî el-evvel li'l-Kur'âni'l-Kerîm: el-Mushafü'l-Mürattel* (Kâhire: Dâru'l-Kâtib el-Arabî li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1967), 127-203.

⁴⁴ Modern cihatçı gruplarda (İşid, Hamas, Taliban vs) Kur'an tilaveti benzeri ibadet şekillerinin veya âhirete müteallik düşüncelerin yoğunluğunun yol açtığı sürekli

Oryantalistler, İslami hayatta ferdî ve ictimâî ibadet şekillerinin neredeyse tamamının Kur'an ve Kur'an tilaveti ile irtibatlı olduğunu belirtirler. Buna göre Kur'an, bir bebeğin dünyaya gelmesinde kulağına ezan ve Kur'an okunmasından, bereketlenmek için besmele çekilmesine ve yine belalardan korunmak için okunması ve hatta sayfalarının üzerine sürülmesine varıncaya kadar gündelik hayatın en ince noktalarına kadar sirayet etmiştir. Bununla beraber, modern/çağdaş oryantalist araştırmacıların Mısır ve Kahire merkezli bir Kur'an tilaveti yaklaşımı sergiledikleri görülmektedir.⁴⁵ Geç zamanlara kadar Batı'nın sömürgeci olarak gelmiş Endonezya gibi İslam ülkelerindeki tecrübe de modern/çağdaş oryantalistlerin büyük ilgi gösterdikleri hususlardandır. Demografik açıdan Mısır ile kıyaslanmayacak bir üstünlüğe sahip olması dolayısıyla her ne kadar öncüllerini ve örneklerini Mısır'dan almış olsalar da hem verilen teorik eserler hem de bilfiil makamlı tilavet çalışmaları noktasında Endonezya'nın Mısır'ı kat kat aştığı da söylenmiştir.⁴⁶

Sonuç

Kur'an, her daim Müslüman hayatının merkezinde yer almıştır. Mimari, yazı, resim, tezhîb gibi sanatsal faaliyetler doğrudan bir Kur'ânî nassa dayanmamaktadır. Dolayısıyla söz konusu faaliyetlerin Müslümanların tarih boyunca geliştirdikleri tecrübe ile meşruluk kazandığı görülmektedir. Müslümanlar, Hz. Peygamber'den gelen yasaklayıcı ifadeler dolayısıyla heykel ve resim gibi sanat alanlarından açık bir şekilde uzak durmuşlardır. Bununla beraber cami, medrese, tekke mimarisi ve tabi ki ev mimarisinde Müslümanlar kendilerine mahsus bir

gözyaşı dökme şeklinde kendisini ortaya koyan hassasiyeti konu alan bir çalışma için bk. Thomas Hegghammer, "Weeping in Modern Jihadi Groups", *Journal of Islamic Studies* 31/3 (Eylül 2020), 368. Bir başka çağdaş yazar İslam'ın ibadet hayatı açısından diğer dinler kadar zengin olmadığını iddia etmektedir. Ona göre Kur'an ve sünnette bulunan ibadet şekilleri, -her ne kadar Yahudiler uygulamıyor olsa da- Hahamlar tarafından kurulmuş olan arkaik Yahudi kültürünün ürünü olan Talmud'daki kadar çok değildir. Bu değerlendirmeler ve fazlası için bk. D.C. Mulder, "The Ritual of Recitation of the Qur'ân", *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 37 (1983), 247-52.

⁴⁵ Mesela bk. Kristina Nelson, *The Art of Reciting the Qur'ân* (Cairo-New York: The American University in Cairo Press, 2001), IX-XXVIII.

⁴⁶ Böyle bir iddia ve Endonezya'da Kur'an'ın tilaveti ile fert ve toplum hayatında meydana getirdiği etkiye dair bk. Denny, "Qur'ân Recitation", 16.

şekil geliştirmişlerdir. İşte bu tecrübe, asırlar boyunca Müslümanların sanatsal alanlardaki sınırlarını belirleyen bir unsur olmuştur.

Hem Kur'an'dan hem de Hz. Peygamber'den gelen açık emirler doğrultusunda Müslümanlar Kur'an'ı tilavet etmek ve bunu da öğretildiği şekilde yapmak yükümlülüğü ile karşı karşıya kalmışlardır. Bununla beraber Kur'an tilavetini sanatsal bir icrâ olmaktan çıkarıp kendi aslî okunuşuna uygun kılma hedefi, ses ve makam kullanımına da bir sınırlama getirilmesini zorunlu kılmıştır. Hz. Peygamber'in açık emrine uyarak Müslümanlar, Kur'an tilavetini ses ve okuyuş tarzı (makam) ile en üst seviyeye çıkarmak ve yine ondan gelen açık uyarılar neticesinde bunu beşerî bir eğlence ve zevk alma unsuru olmaktan kurtarmak için çaba göstermişlerdir. Tarih boyunca Müslümanlar bu ikilemin içerisinde bir dengeyi tutturmak için Kur'an tilavetinde teorik ve pratik alt yapıyı belirlemeye çalışmışlardır. Oryentalistler de özellikle İslam toplumlarının oluşturuca unsuru olarak Kur'an tilaveti konusunu incelemişlerdir. Bununla beraber oryentalist değerlendirmelerde Kur'an tilavetinin kadim din ve kültür yapıları ile ortaklığı ve hatta bir kopyalanması şeklinde belirlenebilecek bir yapının öne çıktığı görülmüştür. İslam'da bir orijinallik olmadığı şeklinde söylenebilecek bir yaklaşımın baskın olduğu gözlenmektedir. Buna yönelik geliştirdikleri argümanlara destek sağlayacak İslam öncesi dönem örnekleri ile konuyu kendi muvacehelerine çekmeye çalışmaktadırlar. Oryentalist çalışmaların belli İslam ülkelerindeki tecrübeye odaklandığı söylenebilir. Dolayısıyla Müslümanların bu konularda birbirinin tecrübesini tanıyarak istifade etme mecburiyeti bulunmaktadır. Bu noktalarda İslam ülkelerinde bir dayanışma eksikliği göze çarpmaktadır.

Kaynakça

- Abu Zayd, Nasr Hamid. "Everyday Life, Qur'ân In". *Encyclopaedia of the Qur'ân*. ed. Jane Dammen McAuliffe. 2/80-98. Leiden–Boston: Brill, 2002.
- Ağaoğlu, Mehmet. "Remarks on the Character of Islamic Art". *The Art Bulletin* 36/3 (Eylül 1954), 175-202.
- Al Faruqi, Lois Ibsen. "Accentuation in Qur'anic Chant: A Study in Musical Tawâzun". *Yearbook of the International Folk Music Council* 10 (1978), 53-68.

- Başoğlu, Tuncay. "Resim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/579-582. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Bozkurt, Nebi. "Mescid-i Aksâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/268-271. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi 'u's-şâhîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y. Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Burckhardt, Titus. *Art of Islam (Language and Meaning)*. Indiana: World Wisdom, 2009.
- Çağıl, Necdet. "Kur'an Kıraatinde Musiki: Ses Uyumu, Ezgilendirme/Teganni ve Kıraatlerde Fonoloji/Ses-Anlam İlişkisi". *Uluslararası Kıraat Sempozyumu/Tarihten Günümüze Kıraat İlmi*. 327-361. İstanbul: DİB Yayınları, 2012.
- Çimen, Abdullah Emin. "Kur'anda Ritmik Yapı: Fasıla ve Üslûp Açısından Bir Deneme". *Dini Araştırmalar* 9/27 (Nisan 2007), 189-236.
- Dağdeviren, Alican. "Kur'an'ın Fonetik İcazı". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (2009, 49-63.
- Denny, Frederick Mathewson. "Qur'ân Recitation: A Tradition of Oral Performance and Transmission". *Oral Tradition* 4 (1-2)/5-26. Columbia: University of Missouri, 1989.
- Doğanay, Aziz. "XVI. Yüzyıl İznik Duvar Çinilerinde Meyve Tasvirleri". *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (2003), 43-63.
- Ettinghausen, Richard. "The Character of Islamic Art". *The Arab Heritage*. ed. Nabih Amin Faris. 249-265. Princeton: Princeton University Press, 1944.
- Farmer, Henry George Farmer. "The Religious Music of Islâm". *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1/1-2 (Nisan 1952), 60-65.
- Gade, Anna M. "Recitation of The Qur'ân". *Encyclopaedia of The Qur'ân*. ed. Jane Dammen McAuliffe. 4/367-385. Leiden-Boston: Brill Publication, 2004.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Kitâbü'l-Erbe'în fî Usûli'd-Dîn*. tsh. ve thr. Abdullah Abdülhamîd 'İrvânî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1424/2003.
- Grabar, Oleg. *The Formation of Islamic Art*. New Haven and London: Yale University Press, 1978.

- Grabar, Oleg. "Art and Architecture and the Qur'ân". *Encyclopaedia of The Qur'ân*. ed. Jane Dammen McAuliffe. 1/161-175. Leiden–Boston–Köln: Brill, 2001.
- Güç, Ahmet. "Put". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/364-365. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayıncılık ve Ticaret, 1414/1993.
- Harman, Mürüvet. "Geç Devir Osmanlı Resim Sanatında Cennet İmgesi: Duvar ve Kitaplarda Yer Alan Şematize Cennet Tasvirleri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/39 (Ağustos 2015), 354-363.
- Hasan, Ömer Halil. "Kur'ân-ı Kerîm Öğretimi". çev. Yusuf Alemdar. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2004), 261-291.
- Hegghammer, Thomas. "Weeping in Modern Jihadi Groups". *Journal of Islamic Studies* 31/ 3 (Eylül 2020), 358-387.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *er-Rikka ve'l-bükâ'*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1419/1998.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. 10 Cilt. Riyâd: Dâru Tîbe, 1420/1999.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *et-Temhîd fi 'ilmi't-tecvîd*, thk. Gânim Kaddûrî Hamed. Beyrut: Müessesese er-Risâle, 1421/2001.
- İbnü'l-Hâc, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed. *el-Medhal*. 4 Cilt. Kâhire: Mektebetü Dâru't-Türâs.
- Johnson, N.J. "Aqsâ Mosque". *Encyclopaedia of The Qur'ân*. ed. Jane Dammen McAuliffe. 1/125-127. Leiden–Boston–Köln: Brill, 2001.
- Karaçam, İsmail. *Kur'ân Tilavetinin Esasları*. İstanbul: İFAV, 2018.
- Khoury, Nuha N. N. "The Mihrab: From Text to Form". *International Journal of Middle East Studies* 30/1 (Şubat 1998), 1-27.
- Koç, Turan. "Sanat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/90-93. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Lamm, Carl Johan. "The Spirit of Moslem Art". *Bulletin of the Faculty of Arts* 3 (1935), 1-7.

- Meri, Josef W. "Ritual and the Qur'ân". *Encyclopaedia of The Qur'ân*. ed. Jane Dammen McAuliffe. 4/484-498. Leiden-Boston: Brill Publication, 2004.
- Mulder, D.C. "The Ritual of Recitation of the Qur'ân". *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 37/3 (1983), 247-252.
- Nelson, Kristina. *The Art of Reciting the Qur'ân*. Cairo-New York: The American University in Cairo Press, 2001.
- Sa'îd, Lebîb. *el-Cem'u's-savâtî el-evvel li'l-Kur'âni'l-Kerîm: el-Mushafü'l-Mürattel*. Kâhire: Dâru'l-Kâtib el-Arabî li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1967.
- Süyûtî, Abdürrahmân İbnü'l-Kemâl Celâleddîn. *ed-Dürü'l-Mensûr fi't-Tefsîri'l-Me'sûr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1432/2011.
- Tabersî, Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasen. *Mecma'u'l-beyân fi't-tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'ulûm, 1426/2005.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *Tefsîru'l-Keşşâf*. tlk. Halil Me'mûn Şîha. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1430/2209.